1. SISSEJUHATUS
1.1. EESSÕNA

Leo Õispuu

Nõukogude okupatsioonivõimu poolt Eestis polii-tilistel põhjustel represseeritud isikute andmed on koondatud Memento keskregistrisse. Kesk-register koosneb andmebaasidest, andmebaasi-de üldnimestikust ehk elektroonilisest üldregistrist (andmebaasid + üldnimestik) ning nendest välja-võtetena publitseeritud nimekirjaraamatutest. Sisestatud isikuandmed baseeruvad valdavalt arhiividokumentidel. Üldregister hõlmab repres-seeritute andmeid kõigist Eesti maakondadest, linnadest ja valdadest; kõikide tegevusalade inimesi. Üldregistris on koos kõikide repressiooni-liikide hukatusliku mõju andmed iga eeldatavalt poliitiliseks vaenlaseks arvatud inimese saatuse-le. Nimekirjaraamatutes on alati domineerivaks üks repressiooniliik, kas arreteerimine, küüdita-mine, sundmobiliseerimine jne, vt Memento ERRB väljaannete seeria. Esimesed kuus publitseeritud nimekirjaraa-matut on tapetud, arreteeritud ja siit küüditatud eestlastest. Igas raamatus on 13-20 tuhande isiku andmed. Rohkem ühte raamatusse ei ma-hu. Isikute ja kirjete arv üldregistris suureneb pidevalt. Järgmiste nimekirjaraamatute jaoks on üldregistrisse sisestatud mitmekümne tuhande Venemaa tööpataljonidesse sundmobiliseeritute ja teiste represseeritute isikukirjed. Memento andmebaaside suuremaid ja väikse-maid otsingulisi väljatrükke, samuti lühiandmeid nimekirjaraamatutest on kasutatud paljude raa-matute väljaandmisel. Avaldatakse näiteks piir-kondade, tegevusalade ja suguvõsade repres-seerimis-, ajaloo- või lihtsalt mälestusraamatuid. Memento on väljastanud andmeid Järvamaa, Valgamaa, Saaremaa, Viljandimaa kihelkondade, Narva linna, politseinike, sõjaväelaste, metsan-dustöötajate jne raamatute koostajatele või auto-ritele. Nende raamatute autoritelt on Mementole tagasi laekunud täiendavaid ja täpsustavaid andmeid Nõukogude okupatsioonivõimu repres-sioonide kohta. Tagasilaekuvad andmed on peamiselt sellised, mis arhiiviandmetes puudu-vad.

NIMEKIRJARAAMATUD

Käesolevas represseeritud isikute registriraamatus 3(lühidalt R3 või nimekirjaraamat), pealkirja-ga „Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis" on 14498 kirjet inimeste represseerimisandmetega. Nende hulgas on 12751 uut nime, 1747 kirjet on andmete täpsus-tamisl avaldatud uuesti.

Täpsemad ja ulatuslikumad arvandmed Eestis elanud ning aastatel 1940-1988 arreteeritud ini-meste kohta esitatakse 5. peatüki statistika tabe-lites ja joonistel. Raamatu põhiosa „Isikuandmed nimede tähestikulises järjekorras" hõlmab käes-olevas raamatus 514 lehekülge. Siin on iga poliiti-listel põhjustel represseeritud inimese kohta andmeid kuni 20 parameetri

ulatuses ning mõni-kord rohkemgi: perekonna- ja eesnimi, sünniaeg ja -koht, elukoht, haridus, tegevusala, repressee-rimise aeg, koht, organ ja paragrahvid, karistus-määr, mahalaskmise või surma aeg, vangilaagri-te nimetused, süüdistused jne. Need mõnele reale kirjeks kokkusurutud represseerimise and-med moodustavad põhi(registri)nimestiku inim-saatuste kogumi. Allpool kasutatakse sõnu nime-kiri, nimistu ja register võrdväärsetena. Täienda-maks põhiregistri andmekogumit, illustreerimaks andmeid ja muutmaks need elavamaks ning kommunismi kuriteod meeldejäävamaks, esita-takse Memento nimekirjaraamatutes lisaks põhi-nimestikule ka abiregistrid elukohtade ja kinnipi-damiskohtade järgi. Samal eesmärgil on käes-olevas nimekirjaraamatus avaldatud täiendavalt registrile ka piiratud hulgal andmeid rahvusvahe-lisest ja eesti õigusest, katkeid mälestustest, fotosid, vangilaagrites valmistatud õnnitluskaarte, dokumente, üldistavaid statistikaandmeid ja selgi-tavaid tekstilõike.

Nimekirjaraamatu R3 peatükkides 1, 2, 5 ja 8 leidub kokkuvõtlikke andmeid arreteeritute kõigi kolme raamatu (R1, R2, R3) põhiregistrites aval-datud isikute kohta. Vastavalt lühiandmetega koondregistrile on nimetatud kolmes raamatus kokku 47 268 koondregistri järjekorranumbriga mittekorduvat isikukirjet ja täiendavalt ilma järje-korranumbrita 1187 viitekirjet. Tähestikuline koondregister võimaldas eri nimekirjaraamatutes ühe ja sama isiku kohta avaldatud korduvkirjete variantide kokkuviimist. Seega üldine isikute arv vähenes. Samal ajal tuleb arvestada, et repres-siooniaktide (1 isik ja üks vangistamine, tapmine või küüditamine) arv on isikute arvust suurem, kuna sama isik võis olla mitu korda arreteeritud ja reeglina pärast vangilaagrit veel sundasumisel. Esimese kuue represseeritute nimekirjaraamatu põhiregistrite alusel on koostatud üldine lühiand-metega tähestikuline „Nimede koondregister R1-R6". Nende kuue nimekirjaraamatu hulka kuulub kolm arreteeritute raamatut (R1-R3) ja kolm küüditatute raamatut (R4-R6). Koondregis-ter, mis avaldatakse ühes edaspidises Memento nimekirjaraamatus, sisaldab kokku üle 80 tuhan-de isikukirje. Kõiki neid isiku- ja repressiooni-andmetega identifitseeritavaid inimesi tuleb pida-da rahvusvaheliste õigusaktide alusel Nõukogude okupatsioonivõimu poolt sooritatud aegumatute kuritegude (vt ptk. 1.2.) ohvriteks.

1.1. EESSÕNA EESMÄRGID

Nõukogude okupatsioonivõimu poolt represseeri-tud isikute nimekirjade koostamise eesmärgid pandi esmasel kujul kirja okupeeritud Eestis aas-tail 1941-1944. Juba kuu aega pärast 1941. aas-ta massiküüditamist alustati Saksa okupatsiooni-võimu toetusel Nõukogude okupatsioonivõimu kuritegude teatavakstegemist ajakirjanduse ja raadio kaudu. Algas stiihiline, väga ulatuslik Ees-tist Venemaale äraviidute ja kommunistide poolt mõrvatute registreerimine. Sellest tegevusest kujunes Elmar Tambeki juhtimisel välja ametlik, Saksa okupatsioonivõimu poolt tunnustatud asu-tus, nimetusega Äraviidute Otsimise ja Tagasi-toomise Keskus. Tegevuse eesmärk väljendub siin asutuse nimetuses. Keskus koosnes küll eranditult eestlastest, kuid sai rahvasuus siiski nimetuse ZEV, mis on tuletatud saksakeelsest nimetusest Zentralstelle zur Erfassung der Verschleppten Esten.

ZEV seadis eesmärgiks 1941. aastal küüditatute üldnimestiku koostamise. Sundväljasaatmisele kuulunud pereliikmete hulgast oli sõjaolukorra infopuuduses raske eraldada arreteeritud pere-konnapeasid ja täiskasvanud poegi ning Puna-armeesse sundmobiliseerituid. Ka evakueerituid ja hävituspataljonlasi sattus äraviidute hulka. Nii küüditamine perekonniti, grupiviisilised ja üksik-isikute arreteerimised, mahalaskmised, tapmised, sundmobiliseerimine, tsiviilisikute ärakadumised jne toimusid praktiliselt samaaegselt. Reeglina olid „äraviimise" täideviijateks Nõukogude oku-patsioonivõimu vene keelt rääkivad relvastatud esindajad koos üksikute kohapealsete kollabo-rantidega. Enamasti oli tegemist kodudest ära-viimisega Venemaale. 1941. aastal Eestist Ve-nemaale äraviidute hulgas moodustasid kõige suurema-arvulise osa sundmobiliseeritud, neile järgnesid arreteeritud ja küüditatud. Eesti tavako-daniku silmis olid Punaaarmeesse sundmobili-seeritud ja hiljem Venemaal peamiselt tööpatal-jonides surnukspiinatud isikud vähemalt 1944. aastani äraviidud ehk represseeritud inimesed. ZEV-ile laekunud andmete alusel valmis 20. no-vembriks 1943 Eestist äraviidute ja Eestis mõrva-tute üldnimestik 59 967 nimega, millest 10 205 oli liigitatud küüditatuteks [1, lk. 8 V. Salo]. Doku-mentide ja info vähesuse tõttu ei olnud nimestik täielik ning ZEV-il oli raskusi äraviidute liigitami-sega. ZEV-i püstitatud esialgne eesmärk - „koos-tada 1941. aasta küüditatute üldnimestik", mis oli ilmselt kantud soovist tuua äraviidud isikud Sak-samaa abiga Eestisse tagasi, laienes üsna ruttu küüditatutelt ka arreteeritutele ja sundmobili-seeritutele. Tagasitoomine jäi ära, kuid taolise lootuse andmine innustas omakseid äraviidute andmeid otsima ja ZEV-ile teatama.

Tuleb paratamatult möönda, et küüditatud Kirovi oblastis, sealhulgas käesolevate ridade autor, kes ZEV-i tegevusest mitte midagi ei teadnud, ootasid Saksa vägede kiiret liikumist itta, kuna seeläbi loodeti pääseda näljasurmast ning tagasi koju jõuda.

Töö Nõukogude okupatsioonivõimu poolt Eestis 1940-1988 represseeritud isikute nimekirjade koostamise ja uurimise alal on toimunud kolmel perioodil: 1941-1944 okupeeritud Eestis; 1944-1989 avalikult väljaspool Nõukogude Liitu ja sala-ja vastavates sündmuspaikades; alates 1989 avalikult Eestis.

MEMENTO ERRB

Samaaegselt Memento Liidu asutamisega 25. märtsil 1989.a., so märtsiküüditamise 40. aasta-päeval, alustas tegevust ka Memento teabe- ja ajalootoimkond. See toimkond seadis oma üles-andeks represseerimisandmete kogumise. Tege-likult olid kunagised küüditatud ja poliitvangid alustanud juba vagunites ja kongides oma saatu-sekaaslaste nimestike koostamist ega olnud seda katkestanud kogu Nõukogude okupatsiooniaja vältel. Loomuldasa teati, et niisugune tegevus oli kompartei ja KGB poolt rangelt keelatud ja karis-tatav. Alates 1989.

aastast hakati neid vähesäili-nud nimekirju kokku koguma. Üht-teist andsid ka võimuorganid. Näiteks saadi Siseministeeriumilt masinakirjaline mittetäielik ja vigadega küüditatu-te nimekiri. Anti luba töötamiseks KGB arhiivitoi-mikutega. Kuid oli selge, et üksnes vabatahtlikest koosnev toimkond ei saa paarisaja tuhande rep-resseeritud isiku andmete läbitöötamise ja publit-seerimisega hakkama. Teabe- ja ajalootoimkon-na energilise ning avara silmaringiga esimehe, Tallinna Tehnikaülikooli (TTÜ) dotsendi Leo Tal-ve juhtimisel (1989-1992) kasvas sellest toim-konnast välja iseseisev töögrupp, nimetusega Eesti Represseeritute Registri Büroo ehk lühen-datult - Memento ERRB. Alates 1992, pärast dotsent Leo Talve surma, juhatab ERRB tööd TTÜ endine dotsent Leo Õispuu. ERRB-le majandusliku abi taotlemise projektides ja represseeritute registri väljatöötamise jätkami-se aastalepingutes on registrite koostamisel sil-mas peetud järgmist eesmärgiseadet. Eestis 1940.-1989. aastatel okupatsioonivõimude teostatud genotsiidi, inimsusevastaste ja sõjakuri-tegude olemuse ja ulatuse süsteemse väljaselgi-tamise jätkamine isikuandmete registri vahendu-sel. Sellesse registrisse hakkavad kuuluma kuni 274 000 - 300 000 repressiooniakti isikuandmed, vähemalt identifitseerimist võimaldavas ulatuses. Üks repressiooniakt on ühe isiku üks arreteerimi-ne või vangistamine, ühe isiku üks küüditamine jne.

Elektroonilisse registrisse sisestatud repressioo-niaktide isikuandmete parameetrid (ühe repres-siooniakti kohta kuni 20 parameetrit ja mõnikord ka rohkem) töödeldakse ning püütakse jäädvus-tada ja levitada arusaadavas vormis. Nii saab võimalikult täpselt ja mitmekülgselt iseloomusta-da Eestis ulatuslikult ja kauakestvalt toimunud ajaloonähtusi. Andmete töötlemise ja jäädvusta-mise eesmärgiks on ka argumenteerida Eesti kaasaegset välis- ja sisepoliitikat, teha repres-siooniandmed poliitikutele, diplomaatidele, aja-loolastele, sotsioloogidele, ajakirjanikele, õpetaja-tele, kodu-uurijatele ja eraisikutele paremini kät-tesaadavaks ning ühtlasi jäädvustada seeläbi hukkunute mälestust, püüdmaks ära hoida taolis-te kuritegude kordumist.

Eesti vastuvõtmine Euroopa Liidu ja NATO liik-meks on lisanud endistele represseeritutele jul-gust taotleda õiglast hüvitust ja süüdlaste karis-tamist. Seepärast on isikuandmete tasandil koos-tatud nimekirjaraamatud ja elektrooniline andme-baas okupatsioonivõimude repressiivtegevusest oluline faktikogum nii süüdlastelt hüvituse taotle-miseks kui ka süüdlaste hukkamõistmiseks amet-likus korras. Üha enam on püütud nimekirjaraa-matuid kasutada noorsoo isamaalisel kasvatami-sel. Memento ERRB seitsme esimese raamatu (R1-R7) juurde on kavandatud koostada metoodi-line juhend koolidele koduloolise, isamaalise ja ajaloo ainelise tegevuse arendamiseks. Summaarne arv - 274 000 repressiooniakti on võetud antud temaatikas orienteerivatest uurimis-töödest [2-5]. Arvo Kuddo uuris Eesti elanikkonna kadusid [2]. Tema töid arendasid repressioonide täpsustamise (tapetud, hukkunud, kannatanud) suunas edasi 1991. aastal Leo Talve [3, 4] ja 1993. aastal Ene Tiit [5]. Kui lisada nimetatud töödest saadud summaarsele arvule - 274 000 -ka ainult vara konfiskeerimise läbi represseeritud isikud, siis kujuneb kogusummaks 300 000 rep-ressiooniakti. Neid orienteeruvaid üldarve soovib ERRB (vähemalt valdavas osas) identifitseerita-vate isikuandmete näol kinnitada. 2004.aaasta detsembrikuu lõpu seisuga oli Me-mento ERRB elektroonilise üldregistri tähestikuli-ses väljatrükis, pealkirjaga „Üldnimestik repres-seeritute

andmebaasidest 2004" 2406 leheküljel (koos korduvkirjete variantidega erinevatest alli-katest) 178263 repressiooniakti lühikirjet. Üldni-mestiku juurde kuulub väljatrükk pealkirjaga „Represseeritud isikute üldandandmebaas. Üle-vaade, statistika" 117 leheküljel. Nimetatud lõpp-arv (178 263) suureneb umbes 10000 võrra aas-tas. Algandmed registrisse sisestamiseks on saadud valdavalt KGB arhiividokumentidest, aga viimasel ajal ka mobiliseeritute kartoteegist.

Nendest ligi 180 tuhandest repressioonikirjest on 28,8% veel publitseerimata. Andmete kogumisel, töötlemisel, registrisse sisestamisel, mitme raa-matu koondnimestiku kontrollimisel, uute nimekir-jaraamatute käsikirjade koostamisel ja toimeta-misel on töötanud sümboolse tasu eest, ajenda-tuna missioonitundest, 10-14 eakat inimest, val-davalt endised represseeritud.

VANGILAAGRITEST

Rahvusvahelise Fondi „Demokraatia" (MFD) ja Ühingu „Memoriaal" äärmiselt vajalike mahukate tööde [6, 7] alusel osutus võimalikuks lülitada käesolevasse raamatusse lehekülgedele 18-20 NSV Liidu Siseministeeriumi vangilaagrite paik-nemise kaart koos vangilaagrite nimetustega (seisuga 27.02.1953) ja väljavõtted statistikatabe-litest GULAGi ülevenemaaliste andmetega (vt peatükk 5). Vangilaagrite kaardi juurde kuulub ka tabel (vt. peatükis 5) pealkirjaga „Eestist arretee-ritud isikute kinnipidamiseks enamkasutatud vangilaagrite tegutsemisandmed". Vangilaager koosnes osakondadest, laagripunk-tidest ning väiksematest üksustest. Üldnimega vangilaager võis olla nii harilik parandusliku töö laager, koloonia kui ka kurikuulus erilaager (sur-malaager). Näiteks Krasnojarski krai põhjaosas, kaugel polaarjoone taga aastail 1935-1956 tegut-ses Norillagi ja veel Gorlagi ehk Erilaagri nr. 2 (vangid nimetasid seda surmalaagriks) nime all kokku 69 eraldi paiknevat laagriüksust. Eestlas-test nimetatud vangilaagrites on kirjutatud pea-tükkide 2.1, 2.2, 2.8 fotode juurde kuuluvates tekstides. Andmed vangide arvust on peatükis 5 „Statistika". Eestlaste nimeregister kinnipidamis-kohtade järgi on esitatud peatükis 8. Kogu endise NL territooriumil praktiliselt puudub miljonite vangide matmiskohtade arvestus. Rep-ressiivorganid püüdsid varjata sooritatud mõrtsu-katöid ja tsiviilvõimud kartsid või ei soovinud midagi mäletada. Alles pärast Stalini surma alus-tati vangide suuremate matmiskohtade tähista-mist. Lehekülgedel 21-28 on mõned fotod esi-mestest lõhkumiskindlamatest mälestusmärkidest hukkunud poliitvangidele nende matmispaikades.

NSVL SM parandusliku töö laagrite paiknemise kaart seisuga 27.02 1953 [6, lk. 860-861]. Mustades ringides olevatele numbritele vastavate vangilaagrite nimetused on ülejärgmisel

leheküljel.

NSVL SISEMINISTEERIUMI VANGILAAGRITE PAIKNEMINE SEISUGA 27.02.1953

Vt. joonis eemistel

lehekülgedel	/ See	*the figure on the previous pages*

1.

SM Vodorazdelnõi laager

36.

Tatspetsneftestroi PTL nr.2 71. Volgolag

2.

Vosturallag *)

37.

Tšernogorlag

72. Dallag

3.

Vjatlag *)

38.

SM ehituse PTL nr.16

73. Dubravlag *)

4.

Ivdellag *)

39.

SM ehituse PTL nr.18

74. Kalatšlag

5.

Kargapollag *)

40.

Bašspetsneftestroi PTL

75. Kamõšlag *)

6.

Kizellag

nr. 1

76. Karlag *)

7.

Kraslag

41.

Bašspetsneftestroi PTL nr.

77. Nižnedonlag

8.

Nõroblag *)

3

78. Ozerlag *)

9.
Sevkuzbasslag
42.
SM Gušdorlag nr.1
79. Pestšanlag *)
10.
Sevurallag *)
43.
Gušdorlag nr. 3
80. Siblag *)
11.

Tugatšlag

44.

Gušdorlag nr. 7

81. Steplag *)

12.

Unžlag *)

45.

Gušdorlag nr. 17

82. Tagillag

13.

Usollag *)

46.
Gušdorlag nr. 2
83. Angarlag *) **)
14.
Ustvõmlag
47.
Gušdorlag nr. 4
84. Markovlag
15.
Južkuzbasslag
48.

Aldanlag
85. Nižneamurlag
16.
Ahtublag
49.
Amurlag
86. Petšorlag *)
17.
Varnavlag
50.
Baleilag

87. SM Stroit. PTL nr.6

18.

Volga-Balti PTL

51.

Bodaibinlag

(GULŽDS)

19.

Karakumlag

52.

Džugdžurlag

88. Obski PTL str. nr. 501

20.
Kunejevski PTL
53.
Jenisseilag
89. PTL str. nr. 506
21.
PTL Usolgidroles
54.
Kljutšev
90. PTL str. nr. 507
22.

SM Dalstroi *)

55.

Kusinlag

91. PTL str. nr. 508

23.

Berlag *)

56.

Urallag

92. PTL str. nr. 509

24.

Jenisseistroi PTL

57.

Uslag

93. PTL str. nr. 510

25.

Avtovrakski kombinaadi

58.

SM Apatiti PTL

94. PTL str. nr. 511

PTL

59.

Belretšlag

95. PTL str. nr. 513

26.

Krasnojarsk-Jenisseiski

60.

Vorkutlag *)

96. PTL str. nr. 505

rdt.liini ehituse PTL

61.

Vjartsillag

27.

Baženovlag

62.

Gorlag *)

*) - Suhteliselt palju eestlasi saadeti tähistatud vangilaagrisse

28.

Nemnõrlag

63.

Minlag *)

29.

Aralitševlag

64.

Norillag *)

30.

Bašspetsneftestroi PTLV

65.

Retšlag *)

31.

Molotovstroi PTL

66.

Uhtižemlag

32.

Omskstroi PTL

67.

Kombinaadi nr. 9 PTL

**) - Južlag (1938-43),	*siis/then*

33.

Sahhalinlag

68.

Bogoslovlag *)

Taišetlag (1948) ja/and	Angarlag

34.

Tatspetsneftestroi PTLV

69.

Burepolomlag

(1947-60)

35.

Tatspetsneftestroi PTL nr. 1

70.

Vaninlag

Lühendid:
PTL - parandusliku töö laager; vangilaager; vene keeles ITL (ispravitelno-trudovoi lager)
PTLV - parandusliku töö laagrite valitsus
GULŽDS - raudteede ehituse laagrite peavalitsus
SM - siseministeerium

MÄLESTAME !
VORKUTA VANGIDE ÜLESTÕUSUS 01.08.53 HUKKUNUTE MÄLESTUSMÄRK

Punase terrori ohvriks langenud eestlaste mälestus Vorkutas 29. kaevanduse kalmistul. Esitahvlil on tekst „Jäite jäisele asemele puhkama mehed. 01.08.53". 1. augustil 1953 toimus Vorkuta laagris vangide ülestõus, mis suruti veriselt maha. Selle veretöö tulemusel suri 50 inimest, nende hulgas 4 eestlast: Jüri Klassen, Lembit Linnuk, Karl Kukk ja Jüri Ohakas. Pildistas Jüri Hiibus 1956. Foto J. Kindeli kogust

LIGI 10000 POLIITVANGI MATMISPAIK KOMIS INTA LÄHEDAL

Inta linnast ligi 3 km kaugusel tundras paiknev laagrites surnud vangide matmispaik, kuhu on maetud ligi 10000 poliitvangi Nähtaval leedulaste puitristid. Puupostidele kinnitati algselt ainult vangi numbriga tahvlike. Foto H. Jalakase kogust

400 EESTLASE MÄLESTUSSAMMAS INTAS (Komis)

Komis Intas 1956. aastal II rajooni surnuaiale püstitatud mälestussammas. See rajati Komi vangilaagrites surnud 400 eestlase mlestuseks. Idee Enno Piirilt, projekteeris Hermann Heinla, tääid juhtis Heino Jalakas - kõik poliitvangid. Raudarmatuuriga ja tugevast betoonisegust vundament on kinnitatud 2 meetri sügavusel maa all asuvale 2x2 m betoonplaadile. Seega maa all on sama palju kui maa peal, ettakistada lammutustegevust. Hukkunud ja surnud eestlaste nimekiri kavandati graveerida roostevabast terasest plaadile. Kahjuks Inta linna julgeolek takistas selle idee läbiviimist. Roostevabast terasest rist betoneeriti varem sambasse jäetud avasse salaja öösel 1957. aastal. Lätlaste analoogiline ausammas purustati täielikult julgeoleku korraldusel. Eestlaste mälestussamba lõhkumiseks oleks vaja läinud suurt kogust lõhkeainet. Lõhkamine oli asukoha tõttu ohtlik. Andmed ja foto Heino Jalakaselt

HUKATUD EESTI, LÄTI JA LEEDU OHVITSERIDE MÄLESTUSMÄRK LAMA JÄRVE ÄÄRES (Norilskis)

Lama järve äärde, Norilskist 140 km kaugusele aastal 1990 püstitatud kolmetahuline mälestuspramiid. Eesti kteks tiga“ tekstiga "PÜHENDATUD KÕIGI NORILSKI SUNNITÖÖLAAGRITES STALINISMIOHVRITENA HUKKUNUD EESTI OHVITSERIDE MÄLESTUSELE ".

Mälestusmärgi kõrval seisab Vaino Kallas. Originaalfotod aastast 1991 V. Kallase kogus. MÄLESTUSMÄRK HUKATUD BALTIMAADE OHVITSERIDELE LAMA JÄRVE ÄÄRES LAAGRIBARAKI ENDISES ASUPAIGAS.

Aastal 1990 peamiselt leedulaste poolt Lama järve äärde rajatud mälestussammas Baltimaade hukatud ohvitseridele.

Nii kesoleva foto mäletussammas kui eelmise foto mälestuspüramiid võeti riikliku kaitse alla, vt. allptk.

Originaalfotod aastast 1991 V. Kallase kogus.

Eelmisel leheküljel oleva mälestusmärgi metallplaadid 14 Leedu, 13 Läti ja 15 Eesti ohvitseri nimedega.
Foto aastast 1990, Ilmar Laherandi kogust

NORILSKI MEMORIAALKOMPLEKS

Norilski Memoriaalkompleksi üldvaade, nagu ta valmis 1991. aastal.

Norilski Memoriaalkompleksi keskel asuva püramiidi Eesti Vabariigi kodanikele pühendatud külg.

Fotod V. Kallase kogust

ÜLE KOGU EESTIMAAON 14.06.1941 JA 25.03.1949 MASSIKÜÜDITAMISTEMÄLESTUSMÄRGID.

Nendel päevadel või juba varem toimusid arreteerimised ja küüditamised erinevates variantides ligi 10000-s eesti perekonnas.

1941. aasta juuni-ja juuliküüditatute kõik perekonnapead saadeti arreteerituna vangilaagritesse. Neist ligi 90 % lasti maha või surid nälga. 1949. aasta märtsiküüditatute paljud perekonnapead, pereliikmed olid hukatud, viibisid vangilaagrites või olid metsavennad juba enne küüditamist.

Tihti just nende pärast küüditati kogu ülejäänud perekond - imikutest raukadeni - Siberisse. Pildil Lampide perekond Elvas 14. juunil 2001. See perekond küüditati üldmõistes 1941. aastal, kuid täpsemini arreteeriti isa Karl-Eduard Lamp koos 6 pojaga, kes kõik arreteeritute vagunis viidi vangilaagritesse. Küüditati ainult 14-aastane tütar Eha-Kai võõraste inimeste seltsis Tomski oblastisse Siberis. Lampide pere 6 poega olid vangilaagrisse viimisel 8-20 aastat vanad. Ema suri 1 aasta enne massiküüditamist, isa suri vangilaagris.

1.2. NÕUKOGUDE LIIDU OKUPATSIOONIKURITEOD EESTIS

Enn Sarv

Artikli aluseks on autori märkmed ettekandeks korporatsioon Filiae Patriae konverentsil 30. novembril 2002. aastal. Sõpradele saadetuna ilmus see tekst USA ajalehes.1 Nüüdseks avaldamiseks on teksti muudetud ja lühendatud. Pealkirja sõna okupatsioonikuriteod ei ole juriidiline termin, vaid alamhulk sõjakuritegudest kui üldmõistest. Sõna osutus vajalikuks arusaamatuste vältimiseks, sest Eestis kestsid okupantide sõjakuriteod veel ligi pool sajandit pärast Teise Maailmasõja lõppemist.

EESTI VABARIIGI KARISTUSSEADUSTIK - UUE ETAPI ALGUS?

Kümme aastat parandatud ja täiendatud sovetliku Eesti NSV kriminaalkoodeksi (KrK)2 asemel on 2002. aasta 1. septembrist lõpuks ometi jõus Eesti Vabariigi karistusseadustik (KarS).3 On tekkinud uutmoodi võimalused suhtumiseks eesti rahva kallal toime pandud kuritegudesse. Karistusseadustik asetab nimelt rõhu sõjakurite-gudele (ehk sõjasüütegudele, nagu kõlab selle ametlik termin). Kriminaalkoodeksis olid need esindatud väga puudulikult - vaid kolme paragrahviga, mis okupatsioonikuritegusid ei käsitanud. Ometi on just neil meie lähi-ajaloos keskne tähendus. Kriminaalkoodeks võimaldas nende toimepanemise eest karistada vaid kaudselt.4 Nüüd aga koosneb karistusseadustiku sõjasüütegude jagu 16 paragrahvist, millest otseselt okupatsioone käsitab kolm: §-d 97, 107, 108. Nüüd on karistatav okupantide ja nende käsilaste kogu Eesti-vastane kurite-gevus. Ainult kas Eesti tõesti soovib nii põhjalikku enesepuhastust? See pole veel selge.

RAHVUSVAHELISE KRIMINAALÕIGUSE KEHTIVUSE PIIRID

Sõjakuritegusid saab määratleda ainult rahvusvaheline õigus. Selle ruumilise kehtivuse osas tuleb vahet teha rahvusvahelisel tavaõigusel ja riikidevahelistel lepingutel (konventsioonidel). Tavaõigust peetakse üldkehti-vaks, s.t kõiki tsiviliseeritud riike kohustavaks. Lepingutest peab aga iga riik täitma ainult selliseid, millele ta on alla kirjutanud. Allpool on viidatud, et mõned lepingulised dokumendid on rahvusvahelises praktikas siiski tunnistatud juba võrdseks rahvusvahelise tavaõigusega ja seega üldkehtivaks, nii et need kohustavad ka riike, kes pole neile alla kirjutanud.

Sõjakuritegude karistatavuse ajaline ulatus sõltub nende kohta konkreetses riigis kehtivast rahvusvahelisest õigusest. Vastavalt eelmises lõigus öeldule võib see järelikult riigiti erineda. Tuleb arvesse kaks võimalikku iseärasust. Esiteks, sõjakuriteod võivad ühtedes riikides olla tunnistatud aegumatuteks, muudes aga võivad nad aeguda nagu tavalised kuriteod. Teiseks, mõnikord võib arvesse tulla sõjakuritegusid määratlevate rah-vusvahelise õiguse aktide tagasiulatav jõud ajale, kus neid veel polnud. See sõltub jällegi konventsioonidest, millele miski

riik on alla kirjutanud.

Praegune Euroopa jaguneb okupatsioonikuritegudesse suhtumise viisi poolest laias laastus kaheks omaette õigusruumiks vastavalt sellele, kas riigid on ühinenud konventsiooniga aegumistähtaja mittekohaldamisest sõjakuritegude ja inimsusevastaste kuritegude suhtes (edaspidi aegumatuskonventsioon)5 või mitte.

NÜRNBERGI HARTA JA NÜRNBERGI KOHTUOTSUS

Nürnbergi Harta6 ja 1. oktoobri 1946. aasta Nürnbergi kohtuotsus7 panid aastail 1945-1946 aluse kogu kaas-aegsele rahvusvahelisele kriminaalõigusele. Nürnbergi Harta loetleb kolme liiki rahvusvahelisi kuritegusid: kuriteod rahu vastu, sõjakuriteod ja inimkonnavastased kuriteod8.

Hiljem kuulutas ÜRO Peaassamblee kahe resolutsiooniga niihästi Nürnbergi Harta kui ka Nürnbergi kohtuot-suse üldkohustuslikeks õigusallikaiks kõigile ÜRO liikmesriikidele ning käskis igal pool rakendada Nürnbergi printsiipe, jättes need resolutsioonides küll sõnastamata9. Nürnbergi printsiipidest võiks siinkohal esile tõsta : 1) riikide vastutuse asemel kehtestati isikute (s.h riigipeade ja ametiisikute) vastutus; 2) see vastutus kehtib kõikjal, sõltumata konkreetsete riikide lepingute või seaduste sisust; 3) vastutusel on tagasiulatav jõud sõja-eelsesse aega; 4) Hartas loetletud rahvusvaheliste kuritegude karistatavus sätestati üldistatud kujul ja kõigiks aegadeks, ilma kuritegusid Teise Maailmasõjaga ega ühegi konkreetse riigiga sidumata. Nürnbergi Hartaga määratletud vastutuse, seega siis ka Harta enda õigusjõu tagasiulatuvust tuli Nürnbergi kohtuotsuses põhjendada, sest tsiviliseeritud riikides on teatavasti üldiselt keelatud karistada seaduste alusel, mis teo toimepaneku ajal ei kehtinud. Nürnbergis oli aga natsiroimareid vaja 1945. aastast pärineva Nürnber-gi Harta alusel karistada kuritegude eest, mida nad panid toime aastatel 1939-1945 ja veel varemgi. Nürnber-gi kohtuotsus lahendas probleemi selliselt, et sätestas kriminaalseaduse tagasiulatuvuse keelule kaks eran-dit10. Esiteks on tagasiulatav karistamine lubatav siis, kui kuritegu on määratletud rahvusvahelise tavaõiguse-ga või praktikas kinnistunud õiguse üldprintsiipidega. Teiseks, kui karistamist näeb ette leping, mis on sõlmi-tud piisavalt paljude riikide vahel ja mida saab vaadelda tavaõigust sisaldavana. Oluline näide on Haagi 1907. aasta IV konventsioon (edaspidi Haagi IV konventsioon).11 Tagasiulatuvuse lubatavus on veidi teisiti sõnasta-tud ka Euroopa Inimõiguste konventsioonis: art 7.2 - lubatud on karistamine ükskõik missuguse teo või tege-vusetuse eest, mis selle toimepanemise ajal oli kuritegu tsiviliseeritud rahvaste poolt tunnustatud õiguse üld-põhimõtete järgi.12

EESTI OKUPEERIMINE 1940. AASTAL

Okupatsiooni definitsioon on pärit 1907. aasta Haagi IV konventsioonist, mille Nürnbergi tribunal tunnistas tervikuna üldkohustuslikuks rahvusvaheliseks õiguseks.13 Haagi IV konventsiooni lisas art 42 antud definit-siooni järgi peetakse territooriumi okupeerituks, kui see on tegelikult allutatud vaenuväe mõjuvõimule (ingl. authority), kusjuures okupatsioon laieneb üksnes territooriumile, kus see mõjuvõim on maksma pandud ja kus seda saab teostada. Niisugune olukord tekkis Eestis 1940. aasta 18. juunil pärast seda, kui valitsus oli vastu võtnud Nõukogude Liidu 16. juuni ultimaatumi. Juba 12. juunil kell 03.00 oli Nõukogude Liidu Balti laevastik alustanud Eesti ja Läti rannikute blokaadi ja alates 17. juunist vallutasid nad dessantidega Suurupi patareid, Aegna, Naissaare, Tallinna Miinisadama, hõivates sõjalaevastiku tugevate jõududega ühtlasi Tallinna reidi.14 Samal ajal tungis üle Eesti idapiiri kuus Punaarmee diviisi ja üks tankibrigaad, kokku umbes 90 000 mehega, ning okupeeris koostöös 1939. aastal rajatud baasides15 juba Eestis paikneva 25 000-lise väekontingendiga16 kogu Eesti territooriumi.17

Nõukogude Liidu okupatsiooni tõttu lakkas Eesti Vabariigi õiguskord Eesti territooriumil toimimast. Aga mujal maailmas, Nõukogude Liidust sõltumata aladel, kestis Eesti Vabariik de iure edasi. Keeldumine tunnustamast Balti riikide vägivaldset inkorporeerimist Nõukogude Liidu koosseisu kestis demokraatlikus maailmas kuni nende riikide iseseisvuse taastamiseni 1991. Juba Poola, Tšehhoslovakkia, Austria ja Etioopia okupatsioonid aastail 1936-1945 ei olnud mõjutanud nende riikide kontinuiteedi jätkumist,18 ning Nürnbergi tribunal kvalifit-seeris neid okupatsioone kuritegudena rahu vastu. Balti riikide edasikestmist ja taastumist saab vaadelda kui ühe reegli lõplikku kindlustumist rahvusvahelises tavaõiguses: vägivaldne territooriumide hõivamine on õigu-sevastane ega leia tsiviliseeritud maailma tunnustust.19

Eestis on Nõukogude Liidu 1940. aasta okupatsioonil ka oluline riigiõiguslik aspekt, mida mõnikord eiratakse: okupatsiooni tõttu ja Andrei Ždanovi ettekirjutuste tõttu oli Konstantin Päts takistatud presidendi ametikohus-tusi täitmast, mistõttu kehtiva Eesti Vabariigi põhiseaduse20 § 46 alusel läks presidendivõim kohe okupatsioo-ni alguses peaminister Jüri Uluotsa kätte, kes oli siis veel ametist vabastamata. Kõik järgmised presidendiak-tid, kaasa arvatud J. Uluotsa valitsuse vabastamine ja Johannes Varese valitsuse ametissenimetamine, olid niisiis automaatselt kehtetud. Pole välistatud, et K. Päts just selles teadmises tegutseski. J. Varese valitsus oli algusest peale okupatsioonivalitsus ja jäigi selleks. Pealegi on selgunud, et see koostati ja pandi ametisse juba alates 18. juunist 1940 Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnas Stalini erivoliniku Ždanovi juhtimisel, allus ainult talle ja saatkonnale ning organiseeris käsu korras ise ka 21. juuni suhteliselt väiksemõõdulised korratu-sed, mida Nõukogude Liit hiljem hakkas nimetama revolutsiooniks.21 Teine oluline riigiõiguslik fakt tulenes rahvuslaste massilistest vastukandideerimistest 15. juuli valimistel22: nende kandidatuuride meelevaldne tü-histamine Ždanovi poolt oli rahva enesemääramisõiguse räige rikkumine ja muutis valitava riigivolikogu Moskva Kominternile alluva Eestimaa kompartei esinduseks, nii et tegelikult palus Moskva ise Moskva käest Eesti viimist Moskva alla.23

HAAGI IV KONVENTSIOONIST

Nõukogude Liit rikkus kahe okupatsiooni ajal Eestis seda konventsiooni järjekindlalt, nii nagu Suur-Saksamaagi mujal riikides. Tsiteerime tõestuseks vaid mõnda Haagi IV konventsiooni lisa sätet. Haagi IV konventsiooni lisa art 43 sätestab, et kui legitiimse võimu (ingl. power) mõjuvõim (ingl. authority) on faktiliselt läinud okupandi kätesse, siis peab viimane rakendama kõik tema võimuses olevad meetmed, et taastada ja kindlustada, niivõrd kui võimalik, avalik kord ja julgeolek, austades maal kehtivaid seadusi, välja arvatud absoluutselt teostamatuil juhtudel. On keelatud okupeeritud territooriumi elanikke sundida vaenuvõi-mule truudust vanduma (art 45). Tuleb respekteerida perekondade au ja õigusi, inimelusid ja eraomandit, samuti religioosseid veendumusi ja praktikaid. Eraomandit ei tohi konfiskeerida (art 46). Omavalitsuste omandit, samuti religioonile, heategevusele, haridusele, kunstidele ja teadusele pühendunud institutsioonide omandit tuleb käsitada eraomandina, isegi kui see kuulub riigile. Igasugune valdussevõtmine, hävitamine või tahtlik kahjustamine on sedalaadi institutsioonide, samuti ajalooliste monumentide ning kunsti ja teaduse teoste puhul keelatud ja peab saama seadusliku kohtumenetluse objektiks (art 56).

Nende artiklite räige rikkumine Nõukogude Liidu 1940. aasta okupatsiooni käigus tõestab, et tegelikult hakati okupatsiooni kohe anneksiooniks vormistama. Haagi IV konventsiooni lisa sisaldab veel muidki selletaolisi artikleid. Suur-Saksamaa juhtkond mõisteti Nürnbergis surma muuseas ka Haagi IV konventsiooni süstemaa-tilise rikkumise eest.

SÕJAKURITEGUDE AEGUMATUSE PROBLEEM

Läänes mõisteti 1944-1964 kohut kokku 70 000 kaotajariikide sõjakurjategija üle. Neist sai karistuse 6115 (~9%). Aastal 1964 tegi Saksamaa ettepaneku lõpetada karistamine, sest igasugune kuritegu aegub hiljemalt 20 aastaga. Sotsialistliku leeri survel võttis ÜRO Peaassamblee 1968. aastal vastu aegumatuskonventsiooni, mis tunnistas kõik tolle ajani määratletud inimsusevastased ja sõjakuriteod aegumatuks. Konventsioon jõus-tus 1970. aastal. Oli käimas külm sõda, lääneriigid vajasid Saksamaad ega ratifitseerinud konventsiooni.

1986. aastaks oli aegumatuskonventsiooni ratifitseerinud kõigest 28 riiki eesotsas Nõukogude Liiduga. Sellest tulenevalt jaguneb praegune Euroopa kaheks erinevaks õigusruumiks selle järgi, kas tunnistatakse rahvusva-heliste kuritegude aegumatust või mitte.

Aegumatuskonventsiooni art 1 tekstis aegumatuks tunnistatud sõjakuriteod on järgmised: 1) sõjakuriteod, nii nagu need on määratletud Nürnbergi Hartas ja kinnitatud ÜRO Peaassamblee

vastavate resolutsioonidega;24 2) sõjaohvrite kaitse kohta käivate 1949. aasta Genfi konventsioonide rasked rikkumised (ingl. grave breaches), mida need ise oma tekstis loetlevad.

Neid Genfi konventsioone on neli.25 Eesti asjadega on peale Nürnbergi Harta enim seotud Genfi IV konvent-sioon, mis kõneleb tsiviilisikute kaitsest sõja ja okupatsioonide ajal, kuid Nõukogude Liidu vastu võidelnud sõjaväelaste ja metsavendade õigusevastase kohtlemise küsimustes tulevad arvesse ka ülejäänud. Aegumatuskonventsiooni art 1 märgib, et aegumatust tuleb rakendada isegi siis, kui kõnesolevad kuriteod ei rikkunud siseriiklikku seadusandlust selles riigis, kus need toime pandi. Mõlemat liiki kuritegudele, olenemata nende toimepanemise ajast, ei kohaldata mitte mingisuguseid aegumistähtaegu. Niisiis kehtestab aeguma-tuskonventsioon ka kuritegude kirjelduste tagasiulatuvuse. Seetõttu esineb arvamusi, et uusi aegumatuskon-ventsiooniga ühinejaid pole oodata kuigi palju.26 Aegumatuskonventsioon ise uusi kuriteokoosseise ei defineerinud.

GENFI KONVENTSIOONID KUI TAVAÕIGUS

Aegumatuskonventsiooni preambulast saab järeldada, et rakendatakse sisuliselt Nürnbergi meetodit, mida juba kirjeldasime, tunnistades Genfi 1949. aasta konventsioonid rahvusvahelist tavaõigust sisaldavaiks (ehkki selgesõnaliselt pole seda öeldud). Nürnbergi Harta puhul oli seda juba teinud Nürnbergi tribunal. Sellest tule-nes nende üldkehtivus ja tagasiulatav jõud. Viimane on nüüd juba praktilise tähtsuseta, sest 1949. aasta eel-sete kuritegude toimepanijaist saavad elus olla vaid üksikud.

1996. aastal olid Genfi 1949. a konventsioonidega ühinenud juba kõik ÜRO liikmesriigid peale kahe. Õigus-teadlased peavad seetõttu tänapäeval kõiki Genfi konventsioone tavaõiguseks, mõned kalduvad neid pidama tavaõigusest koguni kangemaks - nn rahvusvahelisteks imperatiiv- ehk sundnormideks.27

EESTI SEISUND

Eesti Vabariik ühines aegumatuskonventsiooniga 1991. aastal. Järelikult peame konventsiooni kindlalt täitma ning austama inimsusevastaste ja sõjakuritegude aegumatuse ja tagasiulatavalt karistamise printsiipe. Ae-gumatuskonventsiooni tegijad nägid temas natsismi karistamise vahendit, kuid kaasajal natsismi pole ning aegumatuskonventsioon on seega saanud juba kommunismikuritegude karistamise tööriistaks. Nõukogude Liit pidas ennast ülivõimsaks ja igaveseks ega osanud ette näha oma peatset lõppu ja kommunismikuritegude probleemi päevakorrale tõusmist kogu maailmas.

Eestis esines juriidilisi probleeme selliste inimsusevastaste ja sõjakuritegudega, mis olid määratletud hilise-mais lepinguis pärast aegumatuskonventsiooni jõustumist. Nende puhul tuli aegumatuse üle otsustada kas Nürnbergi meetodil või õiguse üldpõhimõtete alusel. Nüüd on küsimus ära langenud, sest karistusseadustik on andnud siseriiklikult ühese lahenduse: kõik süüteod inimsuse vastu ja sõjasüüteod on karistatavad sõltu-mata teo toimepanemise ajast (KarS § 5 lg 4), seega siis karistatavad nii tagasiulatuvalt kui aegumatult. On võimalik, et ka see on üks Eesti õigusruumi erisusi võrreldes mõne Lääne-Euroopa riigiga.28

SÕJAKURITEOD NÜRNBERGI PÕHIKIRJAS

Nürnbergi põhikirjast tuleb okupatsioonikuriteona otseselt arvesse üksainus sõjakuriteo kirjeldus: tsiviilelanike mõrvamine, jõhker kohtlemine või nende deporteerimine sunnitööle või muudel eesmärkidel kas okupeeritud territooriumil või territooriumilt (Nürnbergi Harta art 6(b)). Nõukogude Liit kui okupant pani eriti palju toime deporteerimiskuritegusid (antud sõnastuses tulevad arvesse ka ümberasustamised okupeeritud territooriumi piires ja igasuguste tsiviilelanike, s.h ka arreteeritute igasugune äraviimine). Massiline elanike jõhker kohtle-mine ja mõrvamine langes Eestis peamiselt punase terrori aegadesse alates 1941. aasta juunist ja aastail 1944-1945 pärast uut punaväe invasiooni. Kuid seda esines ka metsavendade jälitamise käigus 1950. aastate alguseni.

Saksa okupatsiooni ajal olid ohvreiks kõik juudid ja mustlased, kuid ka valdav enamik Eestisse jäänud kommuniste. Viimaste puhul oli sageli tegemist isikutega, kes olid aastail 1940-1941 ise sõjakuritegu-sid toime pannud.

Ajaloo huvides nõuavad aga kindlasti äramärkimist ka niisugused Nürnbergi Harta tekstis (samas artiklis) loetletud sõjakuriteod, nagu sõjavangide või merel viibivate isikute mõrvamine ja jõhker kohtlemine (punaväe massimõrvad alistunud või raskelt haavatud eesti sõjameeste kallal Avinurmes ja Porkuni juures 1944. aasta septembris, samuti umbes 5000 eesti põgeniku uputamine Läänemerel) ning linnade ja külade hoolimatu (ingl. wanton) purustamine (Kautla jpt külad 1941, Tallinn, Tartu, Narva jt linnad 1944, Narva taastamiskõlbli-ke hoonete buldooseriga kokkulükkamine 1946 jms). Kurjategijate otsimisega ollakse siin vist küll lootusetult hiljaks jäänud.

GENFI KONVENTSIOONIDE ÜLDREEGLID

Genfi 1949. aasta konventsioonide rasked rikkumised, mille karistamist aegumatuskonventsioon nõuab sõl-tumata nende toimepaneku ajast, on loetletud ja sõnastatud järgmistes artiklites: Genfi I konventsiooni art 50, Genfi II konventsiooni art 51, Genfi III konventsiooni art 130 ja Genfi IV konventsiooni art 147. Järgnevalt käsitletakse Genfi

IV konventsiooni ja Genfi III konventsiooni ainult ühenduses okupatsioonikuritegudega. Neljas Genfi konventsioonis on esimesed kolm artiklit kõigile ühesugused. Sealt on oluline teada, et konvent-sioone rakendatakse ka siis, kui üks pooltest sõjaseisukorda ei tunnusta, ning territooriumi osalise või täieliku okupeerimise korral ka siis, kui sellele pole osutatud relvastatud vastupanu. Eraldi loetletakse tegusid, mis on keelatud alati ja kõikjal, s.h ka relvakonfliktide puhul, mis ei ole rahvusvahelised. Need absoluutsed keelud kaitsevad kõiki sõjategevusest aktiivselt mitte osavõtvaid isikuid (ka alistunuid, võitlusvõimetuid jms) ja hõl-mavad järgmisi kuritegusid: a) vägivald elu ja isiku vastu, esmajoones tapmine, vigastamine, julm kohtlemine ja piinamine; b) pantvangide võtmine; c) isikliku au haavamine, esmajoones alandav ja alavääristav kohtlemi-ne; d) karistuste mõistmine ja täideviimine ilma eelneva otsuseta, mille on teinud tavapäraselt moodustatud kohus, mis võimaldab kõiki tsiviliseeritud rahvaste seas hädavajalikuks tunnistatud õiguslikke tagatisi.29 Nende punktide rikkumine on Genfi IV ja/või III konventsioonis võetud ka raskete rikkumiste hulka.

ISIKU ILMAJÄTMINE ÕIGUSTEST ÕIGLASELE JA KORRALISELE KOHTULE

Nii on eelmise osa punktis d kirjeldatud sõjakuriteo määratlus sõnastatud kui raske rikkumine Genfi III ja IV konventsiooni mõttes. See on üks Nõukogude Liidu eriti massiliselt levinud okupatsioonikuritegusid Eestis. Korrakohasest õigusemõistmisest ilmajätmine peab olema tahtlik ning õiglase ja korralise kohtu (ingl. fair and regular trial) tunnuseid mõeldakse sellistena, nagu need on ette kirjutatud Genfi konventsioonides. Sealjuures tuleb arvestada, et Genfi IV konventsioon kuulub rakendamisele okupatsiooni algusest alates ning kuivõrd okupant täidab okupeeritud territooriumil valitsuse ülesandeid, jäävad tema suhtes kehtima konventsioonis loetletud olulisemad artiklid kuni okupatsiooni lõpuni (vt art 6).

Õiglase ja korralise kohtu kirjeldamisele on Genfi IV konventsioonis pühendatud koguni 14 artiklit. Kõigepealt on nõutav, et okupeeritud territooriumi senised kriminaalseadused peavad jääma kehtima, välja arvatud erandjuhud, kui on ohustatud okupandi julgeolek või takistatud Genfi IV konventsiooni rakendamine (art 64). Ei tohi mõista ühtki karistust, millele ei ole eelnenud tavapärases korras toimunud kohtupidamist (art 71). Nõutav on süüdistatavale koheselt ja kirjalikult esitada individuaalne üksikasjalik süüdistus (art 71). Tal on õigus kasutada enda valitud advokaadi abi, talle tuleb kindlustada kaitse ettevalmistamine ja õigus omalt poolt tõendeid esitada ja tunnistajaid välja kutsuda (art 72). Ei või karistada kollektiivselt, s.t kuriteo eest, mida isik ei ole isiklikult toime pannud (art 33). Kui isik on kohtus süüdi mõistetud, tuleb talle tagada õigus otsust edasi kaevata (art 73). Ja veel terve hulk muid selletaolisi üldnõudeid.

Üldistele nõuetele lisaks kehtib õiglase kohtu tagamiseks mitu okupatsioonist tingitud erinõuet. Need on Eesti puhul eriti olulised. Tuleb arvesse võtta, et süüdistatav pole okupeeriva riigi kodanik (art 67), mistõttu tal pole kohustusi selle riigi vastu, eriti mitte kohustust olla riigitruu (art

68). Teda ei tohi vastutusele võtta selle eest, mida ta on teinud või öelnud enne okupatsiooni või selle ajutisel vaheajal (art 70). Näiteks ei tohtinud meil Nõukogude Liit karistada inimesi Saksa okupatsiooni ajal tehtu eest, välja arvatud inimsusevastaste kuritegu-de eest või sõjapidamise seaduste või -tavade rikkumise eest. Õiglase kohtu veel ühe olulise nõudena on okupandile siin uuesti ette kirjutatud, et süüdistatavaid tohib ta vahi all pidada ainult nende endi maal ning et neid ei tohi ka karistatuna kuskile mujale viia (art 76). Nende toitlustamine ja hügieenitingimused peavad olema piisavad, et säilitada hea tervis, ning vajaduse korral peavad nad saama ka hingeabi (art 76).

KOHTUTA REPRESSEERIMISED OKUPEERITUD EESTIS

Arreteeritute karistamisel puudus okupeeritud Eestis sageli mitte üksnes õiglane ja korraline, vaid üldse iga-sugune kohus. Sel juhul määras karistuse enamasti menetlust toimetanud ametkonna (NKVD, NKGB, MGB, KGB) mingi organ oma haldusotsusega. Kohtuväline otsus tehti siis, kui ei suudetud isiku kohtu alla andmiseks piisavat süüd leida.

Sel juhul tegi kõike julgeolekuametkond ise: jälitas, arreteeris, süüdistas, toimetas menetlust, karistas ja lõpuks ka kontrollis kõike, mis ta oli teinud. Stalini ajal sai Nõukogude Liidus enamus poliitilisi arreteerituid karistuse kohtuväliselt ja tagaselja, ilma mingi protsessita. Okupeeritud Eestis oli indivi-duaalkorras poliitilistel põhjustel arreteerituid vähemalt 65 000 (täpne arv pole teada), kellest kohtuvälise karistuse sai hinnanguliselt 21%.

Eestis okupatsioonide ajal kohtuta represseeritute põhihulga moodustasid aga perekonnad, mis juhtusid kuu-luma likvideerimisele määratud sotsiaalsetesse gruppidesse. 1941.aasta juunis-juulis küüditas Nõukogude võim Venemaale Eesti poliitilise, sõjaväelise ja majandusliku eliidi perekonnad, kokku 10 882 isikut.30 Nende nimestike koostamist oli NKVD alustanud juba 1939, kui N.Liit sai Eestis oma sõjabaasid. Saksa okupatsioo-nivõim teostas Eestis kohe 1941 holokausti, tappes ligi 1000 Eesti kodanikust juuti, kes olid sõja puhkedes Eestisse jäänud, ja kuulutas Eesti juudivabaks (judenfrei).31 Analoogiliselt tapeti 243 eesti mustlast. N. Liidu suurim küüditamisaktsioon Eestis korraldati 1949. a märtsis, mil nimestike kohaselt oli ette nähtud ära viia 32 536 isikut32, kellest aga 10 331 jäi viimata peamiselt seetõttu, et neil õnnestus pakku minna (nad kaotasid küll oma vara ja jäid enamasti illegaalideks). Küüditamisele kuulusid tollal ühelt poolt "rahvavaenlased" (nii nimetati varem vangistatute - peamiselt "natsionalistide" - ning metsavendade, nende arvatavate abistajate ja ennast varjavate isikute perekondi), teiselt poolt jõukamad talupojad ehk nn kulakud koos perekondadega. Väiksemaist deporteeritud gruppidest peaks mainima saksa rahvusest isikuid (1945. a), jehovistide usulahu liikmeid (1951. a) ning kohtu korras mahalastute ja "raskemate" poliitiliste kuritegude eest vangistatute pere-kondi (perioodiliselt 1940-1953). Neid oli 2551.33 Kirjeldatud aktsioonidega deporteeris Nõukogude võim Ve-nemaale kokku 45 976 inimest. Seda tehti üleliidulise bolševike partei ,dekreetide alusel. Suuremate aktsioo-nide läbiviimiseks

toodi okupandi territooriumilt appi kümneid tuhandeid küüditamise spetse ja abiväge ja haarati kaasa ka kogu kohalik partei liikmeskond ja kollaborantidest aktivistid. Küüditamise nimekirjade koos-tamiseks kehtis eriprotseduur ja ohvrid said tagantjärgi (juba N. Liidu äärealadel viibides) MGB vastava organi otsuse samas korras nagu kohtuväliselt karistatud individuaalvangid.34 Sovetlikeks massiküüditamisteks võib tinglikult pidada ka sõja alguse mobilisatsiooni Eestis (sunnitöölaagreisse viidi selle sildi all 32 000 meest) ja Eesti kogu tegevväe (6000 meest) kaasavõtmist N. Liitu.

Pärast Stalini surma olukord paranes, kuid okupeeritud Eestis jäid sovetliku seadusetuse alused (repres-seerimiste anonüümsus, umbisikuline kollektiivne iseloom, tagaselja rakendamine, apellatsioonivõimaluse puudumine jms) paljuski püsima kuni Eesti taasiseseisvumiseni. Tuntud näide salajastest partei või keskvõi-mu dekreetidest on Hruštšovi 10.03.1956. a seadlus, mis tühistas kõigi vangist vabanevate "eriti ohtlike kurja-tegijate" eriasumisele saatmise kogu N. Liidus, kuid säilitas ainsa erandina eesti, läti ja leedu natsionalistide sundsaatmise oma küüditatud perekondade juurde, keelates ka perekondade vabastamise.35 - ja seda kõi-gest kaks nädalat pärast partei XX kongressi, kus ta oli Stalini täpselt niisuguste kuritegude eest hukka mõistnud. Okupeeritud Eesti ehk ENSV Ülemnõukogu Presiidium täiendas seda 12.10.1957. a seadlusega, milles keelati Venemaalt Eestisse tagasipöördumine eriti raskete riiklike kuritegude eest karistatuile ja lisaks veel Eesti kodanlike valitsuste liikmeile, poliitiliste parteide, natsionalistlike organisatsioonide, politsei ja riigi-asutuste juhtivatele tegelastele ning natsionalistlikust eesti põrandaalusest tegevusest aktiivselt osavõtjaile.36 Okupatsiooni lõpuaegadel ei juletud enam ebaseaduslikke seadusi kehtestada. Siis asendas neid partei juht-konna kurikuulus "telefoniõigus", mis tähendas nende salajast meelevaldset sekkumist adminisratiiv- ja koh-tuvõimu tegevusse.

KOHTULIK JUSTIITSVÄGIVALD OKUPEERITUD EESTIS

Kohtupidamise iseloom nähtub kõige paremini karistuste aluseks olevaist paragrahvidest. Kõigepealt, kogu kohtupidamine toimus Vene NFSV kriminaalkoodeksi (edaspidi VNFSV KrK),37 seega okupantriigi kriminaal-õiguse alusel, mis juba iseendast on Genfi IV konventsiooni nõuete raske rikkumine ja vastuolus ka Haagi IV konventsiooniga. Ning peaaegu kõik poliitvangid said karistuse nn kontrrevolutsiooniliste kuritegude eest ehk VNFSV KrK § 58 mitmesuguste punktide alusel.38 Kohtuotsuse aluseks olevatest paragrahvidest39 nähtub, et enamasti karistati tegude eest, mille eest karistamine oli okupatsiooni tingimustes õiglase ja korralise kohtu reeglitega keelatud. Seetõttu on Genfi IV konventsiooni mõttes tegemist raskete rikkumistega ehk - aeguma-tuskonventsiooni järgi - okupatsioonikuritegudega.

Õiglasest ja korralisest kohtust ilmajäetute summaarne protsent jäi tõenäoliselt suuremaks kui 90, nii et sellis-te isikute koguarv pidi ulatuma ligi 60 000-ni.

Andmed karistuse kandmise kohtadest on puudulikud.40 Need on märgitud vaid 64% juhtudest. Vangide nn isikutoimikuid, mis nendega kõikjal kaasas käisid, pole Nõukogude Liit Eestile tagastanud. Teadaolevaist juhtudest hõlmab vaid 8% karistuse vähemalt osalist kandmist Eesti territooriumil. 92% juhtudest toimus ka-ristuse saanud poliitvangi deporteerimine okupeeriva riigi territooriumile kogu karistusajaks, seega Genfi IV konventsiooni raske rikkumine ehk okupatsioonikuritegu. Nende ükshaaval deporteeritute koguarv võis järeli-kult olla vähemalt 60 000.

OKUPEERITUD EESTI ELANIKE KÜÜDITAMINE JA ÜMBERPAIGUTAMINE

Genfi IV konventsiooni raskete rikkumiste hulgast tuleb esile tõsta veel üht nõukogude võimu enim levinud kuritegu: konventsiooniga kaitstud isiku ebaseaduslikku väljasaatmist, üleviimist või arreteerimist (art 147). Määrav kuriteotunnus on siin ebaseaduslikkus.

Äraviimise keeld kehtib ükskõik milliste konventsiooniga kaitstud isikute suhtes ning ühtlasi nii individuaalse kui kollektiivse äraviimise puhul. Okupatsioonikuritegu on ka isiku ebaseaduslik ümberpaigutamine okupeeri-tud maa-alal. Deporteerimise ükskõik mis eesmärgil oli tunnistanud sõjakuriteoks juba Nürnbergi Harta. Võiks lisada, et oma karistuse juba ärakandnud poliitvangide teatavate liikide eriasumisele määramine Nõukogude Liidu äärealadele või Eestisse mittelubamine oli samuti nende ümberasustamine, pealekauba veel teistkordne karistamine sama asja eest.

VEEL KAKS GENFI KONVENTSIOONIDE RASKE RIKKUMISE LIIKI

Genfi IV ja III konventsiooni raske rikkumisena on defineeritud ka vara ulatuslik hävitamine ja omastamine, mida ei õigusta sõjalised vajadused ja mis on toime pandud ebaseaduslikult ja pahatahtlikult (Genfi IV kon-ventsioon art 147 ja Genfi III konventsioon art 130). See käib igasuguste nõukogude võimu toimetatud nat-sionaliseerimiste kohta, kus okupeeritud riigis asuv vara tunnistati okupeeriva riigi varaks, kuid peale selle kaasnes ohvri kogu varanduse konfiskeerimine ka kõigi küüditamistega ja enamiku poliitiliste sunnitöökaris-tustega.

Genfi IV konventsioon mainib raske rikkumisena ehk okupatsioonikuriteona veel isiku sundimist teenima vae-nuliku riigi relvajõududes (art 147). Paljud arvavad, et selles asjas okupantidega koostööd teinud Eesti koda-nike karistamine poleks õige. Õudne terror nõukogude

okupatsiooni ajal 1940-41 oli tekitanud üldrahvaliku veendumuse, et Punaväe uus Eesti vallutamine tooks kaasa meie rahva lõpliku hävitamise. Eesti presidendi kohusetäitja J. Uluots ja põrandaalune Eesti Vabariigi Rahvuskomitee kutsusid 1944. aasta alguses rahvast üles kogu jõuga võitlema Nõukogude Liidu uue sissetungi vastu ja seda tehtigi, ehkki paratamatult saksa mundris. Eesti sattus olukorda, kus rahvast sundisid oma vägedes teenima nii Nõukogude Liit kui Suur-Saksamaa ning eestlased pidid üksteise vastu võitlema, kuid sõjaseisukorda polnud Eestil mitte kummagi okupandiga. Tuleb välja, et ühelt poolt vaenlasriiki nagu polnudki, teisalt aga olid vaenlased nii üks kui teine okupant. Kohtupraktika isikute võõrasse väeteenistusse sundimise asjus Eestis puudub. Õigusriigis oleks vajalik lahendada probleem seadusandlikul teel, näiteks okupandi väeteenistusse võtmises osalenud Eesti kodanike amnesteerimisega vms.

1 Enn Sarv. Sõjasüüteod rahvusvahelises õiguses. // Vaba Eesti Sõna. 2003. 23. jaanuar.

2 Kriminaalkoodeks. Jõustumiskuupäev 1. juuni 1992, kehtetuks muutumise kuupäev 1. september 2002. // Riigi Teataja (RT) 1992, 20, 287; RT I, 2001, 73, 452; RT I 2001, 85, 510; RT I 2001, 87, 526; RT 2002, 9, 45; RT III 2002, 11, 108; RT I 2002, 13, 80; RT I 2002, 30, 176; RT I 2002, 32, 189; RT I 2002, 44, 284; RT I 2002, 56, 350; RT I 2002, 64, 390; RT I 2002, 82, 477; RT I 2002, 82, 478; RT I 2002, 83, 489; RT I 2002, 84, 492.

3 Karistusseadustik. // RT I, 2001, 61, 364; RT I 2002, 44, 284; RT I 2002, 56, 350; RT I 2002, 64, 390.

4 Enn Sarv. Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. ORURK 11. Trt: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. Lk 150-156.

5 Vt Konventsioon aegumistähtaja mittekohaldamisest sõjakuritegude ja inimsusevastaste kuritegude suhtes (1968). // RT II 1994, 16/17, 50.

6 Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali põhikiri 8. augustist 1945 (ehk Nürnbergi Harta) - täisteksti vt nt: Nazi Conspiracy and Aggression, v.1. Office of United States Chief Counsel for Prosecution of Axis Criminality. Washington, DC: Government Printing Office, 1946. Olulisemaid väljavõtteid vt: Michael R. Marrus. The Nuremberg War Crimes Trial 1945-46: A Docu-mentary History. Boston-New York: Bedford Books, 1997. P. 51-55.

7 Nürnbergi kohtuotsus 1. oktoobrist 1946. Kogu protsessi dokumentatsiooni vt kogumikus: International Military Tribunal. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 - 1 October 1946. 42 vols. Nuremberg: International Military Tribunal, 1947. Olulisemaid väljavõtteid ja refereeringuid kohtuotsusest vt: M. R. Marrus. The Nuremberg War Crimes Trial 1945-46: A Documentary History. P. 228-240.

8 Viimase liigi nimetusena on Eestis juurdunud termin kuriteod inimsuse vastu, mis on kasutusel ka KarS tekstis. Hartas kasu-tatud humanity võib tähendada nii üht kui teist, kuid muudes dokumentides öeldakse sageli ka mankind ning rahvusvaheliselt ametlikuks tunnistatud vene tõlgetes on kasutusel enamasti tshelovetshestvo, mitte tshelovetshnost.

9 ÜRO Peaassamblee 1946. aasta 13. veebruari resolutsioon 3(I) ja ÜRO Peaassamblee 1946. aasta 11. detsembri resolut-sioon 95(I).

10 Vt nt: M. R. Marrus. The Nuremberg War Crimes Trial 1945-46: A Documentary History. P. 228-231; Adam Roberts, Richard Guelff. Documents on the Laws of War. 2nd edition. Oxford: Clarendon Press, 1989. P. 153-154, 156.

11 Konventsioon (IV) maismaasõja seaduste ja tavade kohta. Konventsiooni lisa: Eeskirjad maismaasõja seaduste ja tavade kohta (Haag 1907). Mõlema dokumendi tekste, sissejuhatavat seletust ja nendega ühinenud riikide loetelu vt: A. Roberts, R. Guelff. Documents on the Laws of War. P. 43-59.

12 Vt: Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon. // RT II 1996, 11/12, 34.

13 A. Roberts, R. Guelff. Documents on the Laws of War. P. 156.

14 Vt lähemalt: Edgar Mattisen. "12. juuniks olla valmis täitma lahinguülesandeid". [Lisad: NSVL kaitserahvakomissariaadi direktiiv nr 02622 9. juunil 1940 ning väljavõtted punalipulise Balti laevastiku juhataja viitseadmiral V. F. Tributsi aruandest.] Sõnumileht. 1995. 11.

detsember. Algallikas: Nõukogude Liidu Sõjalaevastiku Riiklik Keskarhiiv. R-92. 2-s. 672. L 171-252.

15 Vt lähemalt: Vastastikuse abistamise pakt Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel, 28. septembril 1939. // Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni: Dokumente ja materjale. Koostanud Küllo Arjakas, Heino Arumäe, Tiit Arumäe, Rein Helme. Tln: Perioodika, 1989. Dok 124. Lk 171-173; Eesti-Nõukogude vastastikuse abistamise pakti konfidentsiaalne lisaprotokoll // Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni: Dokumente ja materjale. Dok 125. Lk 173-174.

16 Eesti tegevväe suurus oli samal ajal umbes 15 000 meest.

17 Vt lähemalt: 1940. aasta Eestis: Dokumente ja materjale. Koostajad A. Köörna, J. Lepp, H. Lindpere, L. Meri, E. Truuväli. Tln: Olion, 1990.

18 Näiteks väite Austria vabatahtlikust minekust Suur-Saksa koosseisu lükkas Nürnbergi kohtuotsus tagasi põhjendusega, et isegi kui see oleks tõsi, pole väitel juriidilist tähtsust, sest on tõestatud, et Saksa meetodid olid agressori meetodid, ja otsus-tav tegur oli Saksa relvajõud, mida oldi valmis kasutama vähimagi vastupanu korral. Vt lähemalt: William J. H. Hough III. 1985. The Annexation of the Baltic States and Its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. // New York Law School Journal of International and Comparative Law. 1985. Vol.6,2. P. 390-391 (note 310).

19 William J. H. Hough III. The Annexation of the Baltic States. P. 480-484.

20 Vt: Eesti Vabariigi põhiseadus // RT 1937, 71, 590.

21 1940. aasta Eestis: Dokumente ja materjale. Lk 93-110.

22 Heinrich Mark. Jaan Tõnisson rahvuslikku vastasrinda organiseerimas juulivalimistel 1940. // Jaan Tõnisson. Koguteos tema üheksakümnenda sünnipäeva tähistamiseks. Stockholm:

Vaba Eesti, 1960. Lk 297-307.

23 Boris Meissner. Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel: Beiträge 1954-1994. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1995. S. 112, 302.

24 Vt: viide nr 9.

25 12. augusti 1949. aasta Genfi (I) konventsioon haavatud ja haigete sõjaväelaste olukorra parandamise kohta maismaal. // RT II 1999, 17, 107; 12. augusti 1949. aasta Genfi (II) konventsioon haavatud, haigete ja merehädas sõjaväelaste olukorra parandamise kohta merel. // RT II 1999, 18, 116; Sõjavangide kohtlemise 12. augusti 1949. aasta Genfi (III) konventsioon. // RT II 1999, 19, 117; Tsiviilisikute sõjaaegse kaitse 12. augusti 1949. aasta Genfi (IV) konventsioon.// RT II 1999, 20, 120.

26 L. S. Sunga. Individual Responsibility in International Law for Serious Human Rights Violations. P. 64.

27 L. S. Sunga. Individual Responsibility in International Law for Serious Human Rights Violations. P. 52-53.

28 Vt: Eesti Vabariigi Põhiseadus. Vastu võetud rahvahääletusel 28. juunil 1992.aastal, jõustumiskuupäev 3. juuli 1992. // RT 1992, 26, 349; RT I 2003, 29, 174.

30 Represseeritud isikute registrid: Raamat 6: Küüditamine Eestist Venemaale. Juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940-1953. Koostanud Leo Õispuu. Tln: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2001. Lk 358-711.

31 Neist 931 on registreeritud raamatus Eesti rahvastikukaotused II/1: Saksa okupatsioon 1941-1944: Hukatud ja vangistuses hukkunud. Koost. Indrek Paavle. Tartu 2002, Lk 19. Nõukogude võimu juuniküüditamisega 1941 oli siis juba Siberisse de-porteeritud 415 juuti,

kellest on teada 95 hukkunut. Vt Population losses 1940-1941: citizens of Jewish nationality, by Vello Salo. Tallinn 2002, Estonian State Commission on Examination of the Policies of Repression.

32 Represseeritud isikute registrid: Raamat 4: Küüditamine Eestist Venemaale. Märtsiküüditamine 1949. Koostanud Leo Õispuu. Tln: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2003. Lk 372-589.

33 Represseeritud isikute registrid: Raamat 6: Küüditamine Eestist Venemaale. Juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940-1953. Lk 778-791, 870-879 ja 805-854.

34 Enn Sarv. Märtsiküüditamine kui tšekistlik ebaõnnestumine. // Akadeemia. 1999. 12. Lk 2543-2561. Akadeemia. 2000. 1. Lk 158-172.

35 Sbornik zakonodateljnõhh i normativnõhh aktov o repressijahh i reabilitatsii žertv polititšeskihh repressij. Moskva: Respublika, 1993. C. 47. Kogumikus leidub muidki õpetlikke näiteid.

36 On teada ainult selle seadluse tühistamise akt 1989.aastast: ÜVT 1989, 17, 201.

37 Vt: Vene NFSV kriminaalkoodeks - Eesti NSV territooriumil kehtiv kriminaalkoodeks. Ametlik tekst muudatustega kuni 1. juulini 1951 ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga. Tln, 1952.

38 Vt nt: Represseeritud isikute registrid: Raamat 2: Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Koosta-nud Leo Õispuu.Tln, Eesti Represseeritute Registri Büroo (ERRB), 1988. Lk B5-B7.

39 Samas. Tabelid lk D17-D18 ja D20-D21

40 Represseeritud isikute registrid: Raamat 2. Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Tabel lk D24-D27.

41 Vt: 12. augusti 1949. aasta Genfi konventsioonide 8. juuni 1977. aasta (I) lisaprotokoll rahvusvaheliste relvakonfliktide ohvrite kaitse kohta. // RT II 1999, 21, 121.

42 E. Sarv. Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. Lk 79-83.